

Қазақстанның оңтүстік аймағы: тілдік ахуалы, әлеуметтік лингвистикалық проблемалары

Қазақстанның оңтүстік аймағы – жалпы еліміздегі өзге де аймақтар сияқты көптеген этностар мен диаспоралар тұратын өңір. Бұл қолдан жасалған «көпұлттылық» сонау Столыпин реформасы мен патшалық Ресейдің күйтырқы саясаты арқылы орыс-казак, украин шаруа-мажұқтардың құмырсқадай қаптауынан басталды. Одан кейінгі тарихи оқиғалар, әсіресе екі дүниежүзілік соғыстың аралықтарындағы депортацияланған этностардың (корей, шешен, грек, финдер, немістер, қырым татарлары т.б.) қоныс аударуы, саяси-қуғын сүргін, қолдан жасалған ашаршылық, Ұлы Отан соғысында қаза болғандар т.б. қазақтың өз жерінде азшылыққа айналуына себепші болды.

Қазақстанның оңтүстік аймағы географиялық орналасуы жағынан болсын, аумақтық-әкімшілік құрылымдық жағынан алсақ та, өндірістік-экономикалық шаруашылықты жүргізу сипаты жағынан да, саяси-әлеуметтік дамуы жағынан да, тұрғылықты халықтың қандық-рулық туыстығы мен аймақта қоныстану ыңғайы жағынан да бірыңғайлығымен ерекшеленетін, ежелден қазақылықтың қаймағы бұзылмаған, қазақ тілінің ана тілі ретінде де, мемлекеттік тіл мәртебесінде де өркен жайған өңірі болып табылады.

Аймаққа қарайтын 4 облысты қоса есептегенде, онда 44 әкімшілік аудан және облыстық, аудандық бағыныстағы 27 қала бар. 2012 жылдың 1 қаңтарындағы дерек бойынша барлық аймақ халқының саны – 6 299 853 адам, бұл республика халқының 37,8 пайзын құрайды.

Тұрғындардың 65,4 пайызы ауыл халқы (4 118 693 адам), ал қалалы жерлерде халықтың 34,6 пайызы (2 181 160 адам) тұрады.

Соңғы халық санағының дерегіне қарасақ, аймақтағы облыстарда тіркелген этностар саны әртүрлі (Қызылорда облысында 70 этнос, Жамбыл облысында 86 этнос, Алматы және Оңтүстік Қазақстан облыстарында 105 этнос). Алайда бұл этностадың саны мен қоныстану жағдайына қарасақ, аймақты әдеттегідей полиэтносты деп айтудан гөрі моноэтносты деуге келеді. Себебі осы тіркелген этностардың жартысына жуығының саны 10 адамға жетпейді, ең көп дегенінің санының өзі (1,0 пайыздан жоғарысы) 5-6 этностан аспайды. Айталық, Алматы облысында тіркелген 105 этностың 38-нің саны 10 адамға жетпейді, 100 адамға дейінгісі - 33 этнос, 18 этнос 1000 адамға жетпейді, 1,0 пайызға жуығы – 12 этнос, 1,0 % жоғарысы - 4 этнос (олар: қазақтар – 67,7%, орыстар – 16,9 %, ұйғырлар - 8,0% және түріктер – 2,0%) [1].

Дәл осындай 105 этнос тіркелген Оңтүстік Қазақстан облысында 48 этностың саны 10 адамға толмайды, 29-ның саны 100 адамға жетпейді, 1000 адамға толмайтыны – 17 этнос, 6-ның саны 1,0% жуық және 5 этнос қана 1,0% асады (олар: қазақтар - 72,3%, өзбектер – 16,3%, орыстар – 5,5 %, тәжіктер – 1,2 % және әзірбайжандар – 1,2 %) [2].

Ал 86 этносы бар Жамбыл облысы мен 70 этносы бар Қызылорда облысында саны 10 адамға жетпейтіні сәйкесінше 32-34 этнос, бар-жоғы 100

адамға толмайтыны сәйкесінше 22-17 этнос, 1000 адамға жуығы сәйкесінше 17-10 этнос, 1,0 % жетпейтіні 9-6 этнос және барлық тұрғындардың 1,0 %-астамын құрайтыны Жамбыл облысында 6 этнос (қазақтар -71,4%, орыстар – 12,0%, дүнгендер -4,2%, түріктер – 2,9%, өзбектер – 2,4% және күрдтер – 1,3%) болса [3], Қызылорда облысында 3 этнос (қазақтар – 95,3%, орыстар – 2,4% және кәрістер – 1,2%) [4]. Осы мәліметтерге зер сала қарасақ, аймақ көлемінде өтіп жатқан әлеуметтік және тілдік үрдерістерде комақты рөл атқаратын бірнеше ғана ірі этнос бар. Бұл аймақтың барлық тұрғындарының 73,4 пайызын құрайтын қазақтардың өзі, 9,7 пайызды құрайтын орыстар және үлес салмағы 7,2 пайызға жететін өзбектер мен 7,2 пайызды құрайтын ұйғырлар.

Аймақтағы облыстардағы халық санын 1989 жылғы халық санағы мен соңғы 2009 жылғы мәліметпен салыстырсақ, 20 жылда көптеген өзгерістің болғанын байқаймыз. Әсіресе аймаққа қарайтын төрт облыста да саны жағынан айтарлықтай көбейгені 5-6 этнос қана, олардың барлығы да түркітөктес халықтар. Айталық, Алматы облысында 20 жыл ішінде саны жағынан басым болып келетіндер қазақтар, ұйғырлар, өзбектер, татарлар және түріктер. Сол сияқты орыстар мен кәрістердің де саны артқан, бірақ облыс халқының ішінде алатын үлесі жағынан қазақтар мен кәрістедің ғана көбейгенін көруге болады. Орыстар 20 жылда 12147 адамға өскенімен, алатын үлесі жағынан 30,1 пайыздан 16,9 пайызға түскен. Ұйғырлар да екі санақ арасында 40359 адамға көбейген, бірақ облыс тұрғындар ішінде алатын үлесі бойынша 1989 жылы 10,6% болса, 2009 жылғы санақта 8,0% ғана құраған. Саны жағынан күрт кемігендерге, яғни тарихи отандарына қоныс аударушы диаспораларға немістер мен украиндар жатады.

Жамбыл облысының тұрғындары екі санақ аралығында 16538 адамға азайған. Олардың ішінде әсіресе орыстар (152 812 адамға), немістер (65 756 адамға), украиндықтар (28 550 адамға), татарлар (7355 адамға) кеміген. Ал саны жағынан өскендеріне қазақтар (222373 адамға), түріктер (12675 адамға), өзбектер (2979 адамға) және басқа этностар (4447 адамға) жатады.

Қалған екі облыста да түркітілдес халықтың саны мен үлесінің өскенін байқасақ, басқа халықтардың саны мен тұрғындар ішінде алатын үлесі де кемігенін көруге болады.

Белгілі бір елдің немесе аймақтың тілдік ахуалына сол елдің ұстанған тілдік саясатынан бұрын ұлттық ерекшелігі есер ететіні аян. Қай кезде де сөйлеушілер саны көп тіл - мықты тіл де, сөйлеушісі аз тіл - нашар тіл деп саналады. Сондықтан да елімізде қазақ тілінің үстемдігін қалаймыз десек, қазақ ұлтының санын, қазақ тілінің сөйлеушілерінің санын арттыруымыз керек. Жоғарыда айтып өткеніміздей, екі халық санағы аралығында, яғни 20 жылда қазақтар Алматы облысында 41,6 %-дан 67,6%-ға көтерілсе, Жамбыл облысында 48,8%-дан 71,4%-ға, Қызылорда облысында 79,4%-дан 95,3%-ға және Оңтүстік Қазақстан облысында 55,7%-дан 72,3%-ға артқан. Бұл қазақ халқының тікелей табиғи өсімі мен алыс-жақын шетелдерден оралған қазақтардың санымен байланысты. Жалпы республиканың 3 өңірінде Астана, Алматы, Маңғыстау облыстарында халық саны көшіқон және табиғи

өсім есебінен көбейсе, зерттеу нысаны болып отырған Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда және Жамбыл облыстарында - тек табиғи өсіммен халықтың қатары артып отыр.

Халық санағының мәліметтерін салыстыра қарасақ, тәуелсіздік жылдары мен одан кейінгі кезеңдерде елде тарихи отандарына қоныс аударумен өзге этнос өкілдерінің (неміс, украин, белорус, орыс, татар т. б.) саны азайған. Айталық, 1989 жылғы санақта аймақ халқының 20,9% құраған орыстар 2009 жылғы санақта 9,7% болған, немістер 4,0 %-дан 0,3%-ға кеміген, украиндар 2,4%-дан 0,3%-ға, татарлар 1,5%-дан 0,7%-ға түскен (2-кесте). Ал оның есесіне қазақ халқына туысқан халықтардың (өзбек, ұйғыр, түрік т.б.) саны өскен. Бұл жағдай өз кезегінде түркітестердің біртұтастығына, этностық сәйкесігіне әкелуде.

Жалпы оңтүстік аймақ өзінің географиялық орналасуы жағынан да бірыңғай Орта Азия мемлекеттерімен, соның ішінде түбі бір туысқан халықтармен (Қырғызстан, Өзбекстан, Қарақалпақстан) және олардан басқа түркітілдес этностардың (ұйғыр, түрік, әзірбайжан, татар, түркімен т.б.) барынша шоғыр орналасқан жері ретінде ерекшеленеді. Сондықтан оны жоғарыда айтқанымыздай, моноэтностық аймақ деп еспетеуге де болады. Туыстас этностар неғұрлым тығыз қоныстанса, соғұрлым этностық сәйкестілік (идентичность) жоғары болады. Бұл сәйкестілік тұрғындардың этностық туыстығынан, тілдік жақындығынан, діни ұстанымдарының, сондай-ақ мәдени құндылықтарының ортақтығынан көрінеді.

Халық санағының екі онжылдықтағы мәліметтерін салыстырсақ, 1989 жылғы санақта алғашқы қатарларда орыс (20,9%), неміс (4,0%), украин (2,2%) диаспоралары болса, 2009 жылғы санақта алғашқы орындарда орыс (9,7%), өзбек (7,2%), ұйғыр (2,5%), түрік (1,5%), татар (0,9%), әзірбайжан (0,7%) т.б. диаспоралар орналасқан.

Соңғы санақ мәліметінде 24 түркі халқы тіркелген. Оңтүстік аймаққа қарайтын 4 облыста да жоғарыда айтып өткендей түркітілдес этностар барлық тұрғындардың 80 пайыздан астам үлесін құрайды. Оларды аймаққа қарайтын облыстар бойынша таратып айтар болсақ, Алматы және Жамбыл облыстарында түркітілдес халықтар барлық тұрғындар ішінде алатын үлесі жағынан бір-бірімен шамалас, сәйкесінше 79,6% және 79,8 % құрайды. Ал Қызылорда және Оңтүстік Қазақстан облыстарында олар 96,1% және 91,7% арасында.

Аймақтың тілдік ахуалына оған қарайтын облыстардағы түрлі себептерге: миграцияларға, әкімшілік-аумақтық бөліністерге, қалалардың өсуі – урбанизацияға, мегаполис қалалардың дамуына т.б. байланысты халық санының өзгеретіні белгілі. Соңғы халық санағы бойынша қала халқы аймақ халқының 34,6 % құраса, ауыл халқы 65,4 % құраған. Алайда қазақ халқының басым бөлігі қалаларда емес, ауылдық жерлерде қоныстанған. Айталық, Алматы облысында қазақтардың 19,7% ғана қалада орналасса, 80,3% ауылдық жерде. Жамбыл облысында қазақтардың 35,9% қалада, 64,1% ауылда, Қызылорда облысында 40,1% қалада, 59,9% ауылда, Оңтүстік Қазақстан облысында 37,8% қалада, 62,2% ауылда қоныстанған. Кеңес

үкіметі кезінде қалада қоныстанғандардың басым бөлігі ұлттың оқыған-тоқыған бар зиялы қауымы, бетке ұстар азаматтары болды, міне, соларды ассимиляцияға ұшырату үшін ауыл қазақтарын қалаға мөлшермен ғана қоныс аудартты, сөйтіп қалада қазақтың тілін, ділін, мәдениетін т.б. ата-баба құндылықтарын осылайша құрту саясаты жүргізілді. Бүгінде аймақтағы қазақтардың қалаға қоныс аударуы қарқынды түрде жүруде. Бұл өз кезегінде қалалық жерде қазақ тілінің өркендеуіне, басым қолданыстағы орыс тілінің ықпал ету аясын шектеуге, қазақ тілінің қала тіліне айналуына негіз болуда.

Аймақтың тілдік ахуалын сипаттауда, оған кешенді талдау жасағанда аймақта қолданылатын тілдер мен сол тіл иелерінің жас ерекшеліктері де басты назарда болуы керек. Аймақ халқының жас көрсеткіштерін 2009 жылғы халық санағының мәліметі бойынша қарастыра болсақ, 14 жасқа дейінгі жасөспірімдер мен балалар 29,4 %, 15-69 жас арсындағы жастар мен ересектер - 63,9 %, 70 жастан жоғары қарттар - 6,7 %. Осы мәліметтерді аймақ халқының этностық құрамы жағынан алсақ, онда «ең жасы» қазақтар, жастар бұл титулды ұлт өкілдерінің 97,7 % құраса, өзбекерде жастар қауымы – 97,5%, түріктерде 97,0- %, кәрістерде – 93,8%, орыстарда – 90,6% құрайды. Осыдан және төмендегі 5-кестеден көрініп тұрғандай, орыстар мен кәрістер «қарттық кезеңде», орыстардың 9,4 пайызы 70 жастан асқандар, кәрістердің 70 жастан асқан қарттары диаспораның 6,2% құрайды.

Белгілі бір елдің не оның ішкі әкімшілік-аумақтық бөлінісіндегі тілдік ахуалды сипаттауда сол жерде тұратын этностардың ұлттық құрамы мен олардың тілдерінің таралу шегін, тілдік бағыт-бағдарын қарастыру керек. Сондықтан біз аймақтағы әлеуметтік және тілдік үдерістерде қомақты рөл атқаратын тоғыз этносқа жекелей тоқталуды жөн көрдік.

Қазақтар. Жоғарыда баяндалған әртүрлі демографиялық процестердің және сонымен байланысты мәлімет-дректердің барлығы аймақта қазақ тілінің қызмет аясын айқындауға, қазақ тілінің дамуына, таралуына сипаттама жасап, қорытынды шығаруға мүмкіндік береді. Соңғы халық санағының мәліметі бойынша оңтүстік аймаққа жататын төрт облысты қоса есептегенде 4 385 493 қазақ тұрады. Бұл – тұрғындардың 73,4 пайызын, яғни аймақтың барлық аумағында қазақтардың саны жағынан басым екені көрінеді. Айталық, зерттеу нысаны болып отырған Алматы облысында қазақтар 16 ауданның 15-інде және облысқа қарайтын 3 қаланың 2-еуінде басым көпшілікті құрайды. Тек бір қалада (Текелі қаласында орыстардан кейінгі екінші орынды алады. Орыстар – 48,3%, қазақтар – 43,2%), және бір ауданда (Ұйғыр ауданында ұйғырлардың кейінгі екінші орынды алады. Ұйғырлар – 56,5%, қазақтар – 42,3%) [5, 20].

Сондай-ақ Оңтүстік Қазақстан облысының орталығы мен облысқа қарайтын 3 қалада басым көпшілікте болса, бір ғана ауданда, Сайрам ауданында, өзбектерден кейінгі орынды алады (өзбектер – 60,5%, қазақтар – 31,4%). Ал Жамбыл және Қызылорда облыстарында басым көпшілікті құрады. Бұл аймақтағы қазақ тілді ортаның қаймағы бұзылмағанын, қазақ тілінің өмірдің қай саласында да қолданатын, басым, мықты екендігінің қайнар көзін көрсетеді.

Аймақтағы қазақтардың – 99,4 пайызы соңғы халық санағының мәліметінде өз ұлтының тілін ана тілін деп санаса, қалған 0,6 пайызы өзге тілді ана тілім деп көрсеткен. Бұл - 27682 адам, оның 16364 адамы Алматы облысында, 4297-сі Жамбыл облысында, 1398-і Қызылорда облысында және 5623-і Оңтүстік Қазақстан облысында тұрады. Өзге тілді ана тілім деп санайтын қазақтардың 13184-і ер адам болса, 14498-і әйел, олардың 11477-сі қалалы жерде, 16205-і ауылда тұрады. Дегенмен бұлар өз ұлтының тілін ана тілім деп санамағанымен, қазақ тілінен мақұрым қалған немесе мүлдем білмейді деп санауға болмайды. Олар қазақ тілін әртүрлі деңгейде екінші тіл ретінде меңгергені даусыз. Керісінше, өз ұлтының тілін ана тілім деп санайтын 4357811 (99,4%) қазақтың барлығы да қазақ тілін жетік біледі деп айтуға болмайды.

Олардың ішінде қазақ тілін ана тілім деп санағанымен оны мүлде білмейтіндері бар. Белгілі қоғам қайраткері, профессор А.Айталынның сөзіне қарасақ мұнда бір этнолингвистикалық фактор жасырын жатыр, яғни ұяттылық сезімі тұрғысынан қазақтар ана тілін білмейтінін мойындағысы келмейді [6]. Ғалымдар тілдік факторда ұлттық негізгі жекелік бөлгісі екенін және ол өте сезімтал әрі маңызды болатынын айтады. Сондықтан осы белгілеріне қарай қазақтарды қазақтілді және орыстілді деп бөледі. Қазақ социумының тамырлас болуы немесе тамырының қол үзуі бойынша аумақтың, рулық тегі жағынан, сондай-ақ тарихи отанына оралуы жағынан жік-жікке бөлінетіндігі туралы мәселе жиі көтеріледі. Демек, қазақ қоғамының ішкі бірлігін күш сала отырып нығайтудың айрықша мәні бар. Қазіргі қазақтар ғасырлық дәстүрге сүйене отырып, бірліктің, төзімділіктің және патриоттың үлгісін көрсетуі керек, тіл бұл жерде басты бітіруші фактор ретінде қызмет атқара алады.

Соңғы халық санағының мәліметінде аймақ тұрғындарының 15 жас және адам жоғары жастағылардың 3792098-і (90,0%) қазақ тілін ауызша түсінемін, оның ішінде 3417215-і (81,1%) еркін оқи аламын және оның 3284750-і (77,9%) еркін жаза аламын деп көрсетеді.

Ал қазақтардың өз арасында 2979978-і (98,5%) қазақ тілін ауызша түсінеді, сөйлей алады, 2933282-і (97,0%) еркін оқиды және оның 2883226-ы (95,3%) еркін жаза алады.

Осы айтылғандарды аймаққа қарайтын облыстар бойынша дәлірек қарастырар болсақ, Алматы облысында **қазақ тілін жетік меңгерген этностар** (90-100% арасында): абхаз (1 адам) -100%, нивхи (1 адам) -100%, коми (1 адам) -100%, жапондар (1 адам) -100%, тувалар (2 адам) -100%, чехтар (2 адам) -100%, адыгелер (3 адам) -100%, крымшақтар (7 адам) -100%, таттар (14 адам) - 92,9%, ұйғырлар (104645 адам) – 96,7%, қырғыздар (1666 адам) -93,8%, моңғолдар (46 адам) - 91,3%), өзбектер (2780 адам) - 89,8%. Облыс бойынша **қазақ тілін мүлдем білмейтін, түсінбейтін этностарға**: агул, даргин чукча, нанай, эвен, вьетнам, табасарандар, австриалықтар, кубалықтар, шведтер, венгерлер, манси, абазин, финдер жатады.

Жамбыл облысында **қазақ тілін жетік меңгерген этностар** (90-100% арасында): шуван (1 адам) -100%, кубалық (1 адам) -100%, жапон (1 адам) -

100%, абазин (1 адам) -100%, тувалар (2 адам) -100%, қырымшақ (6 адам) - 100%, лактар (7 адам) -100%, мансилер (5 адам) -100%, қарақалпақ (155адам) - 99,4%, өзбектер (17826 адам) - 93,0%, қырғыздар (5555 адам) - 96,2%, балқарлар (259 адам) - 93,1%, алтайлар (15 адам) - 93,3%, түріктер (21014 адам) - 92,5%, ұйғырлар (1768 адам) - 89,8%. Енді облыстағы **қазақ тілін мүлдем білмейтін, түсінбейтін этностарға** тоқталсақ, олар: серб, хорват, чех, черкестер, абхаздар.

Қызылорда облысында **қазақ тілін жетік меңгерген этностар** (90-100% арасында): алтайлар (1 адам) -100%, адыгейлер (1 адам) -100%, аварлар (1 адам) - 100%, шорлар (1 адам) - 100%, дүнгендер (1 адам) - 100%, румындар (1 адам) - 100%, словактар (1 адам) - 100%, финдер (1 адам) - 100%, хорваттар (1 адам) - 100%, кабардин (1 адам) - 100%, қырым татарлары (2 адам) - 100%, сығандар (2 адам) - 100%, осетиндер (3 адам) - 100%, ауғандар (3 адам) - 100%, черкестер (4 адам) - 100%, күрдтер (6 адам) - 100%, қарақалпақ (12 адам) - 100%, ұйғырлар (106 адам) - 99,1%, қырғыздар (118 адам) - 98,3%, түріктер (1058 адам) - 97,7%, түркімендер (27 адам) - 96,3%, өзбектер (988 адам) - 93,9%, башқұрттар (169 адам) - 92,9%, шешендер (618 адам) - 91,1%. Ал **қазақ тілін мүлдем білмейтін, түсінбейтін этностарға** мансылар мен балқарлар жатады.

Оңтүстік Қазақстан облысында **қазақ тілін жетік меңгерген этностар** (90-100% арасында): табасарандар (1 адам) -100%, удиндер (1 адам) -100%, талыштар (1 адам) -100%, черкестер (2 адам) -100%, қырымшақтар (2 адам) - 100%, абазиндер (2 адам) -100%, шорлар (3адам) -100%, мансылар (1 адам) - 100%, кабардиндер (7 адам) -100%, таттар (9 адам) -100%, құмықтар (15 адам) -100%, қарақалпақтар (149 адам) -99,3%, албандар (171 адам) -97,1%, өзбектер (264093 адам) -97,0%, түріктер (14660 адам) -97,0%, ұйғырлар (2423 адам) -96,7%, қырғыздар (1449 адам) -96,3%, әзірбайжандар (20217 адам) - 95,9%, тәжіктер (18754 адам) -95,9%, күрдтер (5557 адам) -95,7%, парсылар (2840 адам) -93,7%, түркімендер (640 адам) -93,3%, ноғайлар (15 адам) - 93,3%, балқарлар (29 адам) -93,1%, арабтар (22 адам) -90,9%, қарашайлар (156 адам) -90,4%, қалмақтар (1 адам) -90,0%. Облыстағы **қазақ тілін мүлдем білмейтін, түсінбейтін этностар**: ассириялықтар, славактар, сербтер, шведтер, француздар, италяндықтар, румындар.

Келтірілген мәліметтерге назар аударсақ, аймақта саны жағынан қазақтардан кейінгі екінші орынды алатын ірі этнос орыстардың 4,8% қазақ тілін ауызша түсінетін, оның 11,1% еркін оқи алатын және 8,1% еркін жаза алатын деп мәлімдейді.

Саны жағынан үшінші басымдылыққа ие өзбектердің (барлық тұрғындар ішінде алатын үлесі - 7,2%) 96,7 % қазақ тілін ауызша түсінемін, оның 76,2% еркін оқи алатынын, 63,3% еркін жаза алатынын көрсетеді.

Зерттеу нысаны болып отырған аймақта, жалпы Қазақстанда қазақ тілін меңгерген, оның мемлекеттік мәртебесін жүзеге асыруда барынша атсалысып, тікелей көмекті түркітөктес этностар көрсетеді. Олардың ішінде, әсіресе, саны жағынан біршама ірі болып келетін этностар ішінде өзбектерді

(96,7), ұйғырларды (96,6), түріктерді (92,2), татарларды (84,4) т.б. айтуға болады.

Ал орыстар, сондай-ақ славянтөктес украин, белорус, поляк т.б. мемлекеттік тіл – қазақ тілін меңгеруге әлі де ден қоймағандығы байқалады, мысалы, орыстардың 40,8% украиндардың – 40,7 белорустардың 39,1% және поляктардың 45,4% осы уақытқа дейін қазақ тілін ауызша да түсінбейтіні қанжылтады.

Орыстар аймаққа қарайтын барлық облыстарда бар, үш облыста барлық тұрғындардың ішінде қазақтаран кейінгі екінші орынды алса, бір облыста (Оңтүстік Қазақстан) үшінші орныды алады. Орыстар аймақ халқының 9,7 пайызын құрайды. Олардың 55,6% қалада, 44,4% ауылда тұрады. 45,1% ер, 54,9% әйелдер.

Соңғы санақ мәліметінде орыстардың 96,6% өз ұлтының тілін ана тілім санаса, 3,4% басқа этностың тілін ана тілім деп есептейді.

Халақ санағының мәліметінде 15 жас және одан жоғары жастағылардың ішінде орыс тілін ауызша түсінемін дейтіндер 90,9% құраса, олардың 77,1% еркін оқи аламын, 76,1% еркін жаза аламын деп көрсеткен. Ал орыстардың өз этносының тілін сол жастағылардың 97,4% ауызша түсінемін, 96,4% еркін оқи аламын, 95,0% еркін жаза аламын деп мәлімдеген.

Орыс тілін орыстардың өздерінен де жақсы меңгерген біршама көп санды болып келетін этностар ішінде алдымен кәрістерді (98,2%), украиндарды (98,1 %) татарларды (97,8%) айтуға болады.

Өзбектер – тұрғындар ішіндегі сандық үлесі жағынан үшінші орынды алатын этностардың бірі. Олар аймақ халқының 7,2 пайызын құрайды. Олардың басым бөлігі ауылдық жерлерге қоныстанған (Өзбекстанмен шекаралас аудандарда жиі қоныстанған) яғни 64,5% ауылда тұрады. Қалада тұратыны - 35,5%. Өзбектер көбінесе Оңтүстік Қазақстан облысында шоғыр орналасқан, облыс халқының 16,3 пайыз құрайды. Олар әсіресе Сайрам ауданында өте шоғыр қоныстанған, бұл ауданында олардың саны қазақтардың екі есеге көп. Барлық тұрғындардың 60,5% құрайды. Сондай-ақ өзбектер Түркістан қаласында (33,4%), Кентау (26,0%), Төле би ауданында (14,4%), Шымкентте (6,3%) көптеп кездеседі. Жамбыл облысында Тараз қаласында (6,3%), Мерке ауданында (2,1%) біршама шоғыр қоныстанса, қалған облыстарда мұндай емес, шашыраңқы қоныстанған.

Өзбектердің ішінде өз ұлтының тілін ана тілім деп санайтыны – 97,0%, қалған – 3,0% өзге этнос тілін ана тілім деп қабылдаған.

Аймақтағы өзбектердің 15 жас және адам жоғары жастағылардың ішінде 96,7% қазақ тілін ауызша түсінетіндігін, 76,2% еркін оқи алатыны және 63,3% еркін жаза алатынын санақ қорытындысында мәлімдеген. Ал орыс тілін сол жастағы өзбектердің 93,0% ауызша түсінемін, оның ішінде 78,9% еркін оқи аламын, 68,3% еркін жаза аламын деп көрсеткен.

Ұйғырлар – халықтың 2,5 пайызын құрайтын аймақтағы төртінші ірі этностардың бірі. Олардың 85,2 пайызы ауылдық жерлерде қоныстанған, оның ішінде басым бөлігі Алматы облысының Ұйғыр ауданында (55,5%),

Панфилов ауданында (27,1%), және Еңбекшіқазақ ауданында (18,6%) тұрады. Қалалы жерлерде ұйғырлардың небәрі 14,8 % орналасқан.

Ұйғырлардың 83,3 пайызы өз ұлтының тілін ана тілім деп санаса, 16,7 пайызы өзге ұлт тілін ана тілім деп қабылдаған.

Соңғы халық санағы мәліметінде ұйғырлардың 15 жас және одан жоғарғы жастағыларының қазақ тілін ауызша түсінемін дегені – 96,6%, оның ішінде 75,3% еркін оқи аламын, 65,8% еркін жаза аламын деп көрсеткен. Ал орыс тілін осы жастағы ұйғырлардың 95,5% ауызша түсінемін, 86,6% еркін оқи аламын, 79,7% еркін жаза аламын деп мәлімдейді.

Түріктер - аймақ тұрғындарының 1,5 пайызын құрайтын көп санды диаспоралардың бірі. Түріктер де ұйғырлар сияқты ауылдық жерлерге қоныстанған. Олардың ауылда тұратыны - 79,5% болса, қаладағысы - 20,5%. Түріктер аймақтағы барлық облыстар аумағында бірдей кездесе бермейді. Олардың біршама тығыз қоныстанған жерлері Алматы облысындағы Еңбекшіқазақ ауданы – 5,0%, Қарасай ауданы – 5,0%, Талғар ауданы – 1,5%, Жамбыл облысындағы Меркі ауданында түріктер барлық тұрғындардың 10,7%, құраса, Байзақ ауданында – 8,9%, Тараз қаласында – 5,3%, Шу ауданында – 5,4%, Жамбыл ауданында – 4,4% құрайды. Ал оңтүстік Қазақстан облысында түріктер Төле би ауданында - 3,6%, Сайрам ауданында – 2,7%, Сарыағаш ауданында – 1,2%, құрайды. Қызылорда облысында тек екі ауданында ғана шоғыр орналасқан (Қармақшы ауданы – 2,1% және Жаңақорған ауданында – 0,3%).

Кәрістер аймақ тұрғындарының 0,7 пайызын ғана құрайды. Олардың 29,5 пайызы ауылдық жерде тұрса, 70,5 пайызы қалада тұрады. Крістердің көп шоғырлаған жерлері: Алматы облысының Қаратал ауданы (8,3%), Талдықорған қаласы (3,1%), Қапшағай қаласы (2,4%), Текелі қаласы (1,3%), Көксу ауданы (1,3%), Ескелді ауданы (1,1%), сондай-ақ Тараз қаласында (2,5%), Шымкент қаласында (1,0%), Қызылорда қаласында (2,3%), Байқоңырда (1,3%), Шиелі ауданында (1,1%) біршама шоғыр қоныстанған.

Аймақтағы кәріс диаспораның 42,2 пайызы өз этносының тілін ана тілім деп санаса, 57,8 пайызы өзге этнос тілін ана тілім деп есептейді.

Халық санағының мәліметінде 15 жас және одан жоғары жастағы кәрістердің қазақ тілін ауызша түсінетіні – 49,8% (17682 адам), оның ішінде 14,9% (5292 адам) еркін оқиды, 11,3% (4000 адам) еркін жазады. Ал орыс тілін осы жастағы кәрістердің 98,2% ауызша түсінемін, 92,3% еркін оқимын, 96,3% еркін жазамын деп көрсеткен. Осыдан көрініп тұрғандай кәрістердің тілдік бағыт-бағдары бірыңғай орыс тіліне ауған, барынша орыстанған.

Татар диаспорасы да кәрістер сияқты аймақ халқының 0,7 пайызын құрайды. Жалпы саны – 43684 адам. Татарларлардың 61,5% қалада, 38,5% ауылдық елді-мекендерде орналасқан. Олар аймаққа қарайтын облыстарда әртүрлі санда шашырап қоныстанған. Облыс елді-мекендеріндегі тұрғындарының шамамен 5-6 орындарды алады.

Татарлардың жартысынан астамы, яғни 63,8% өз ұлтының тілін ана тілім деп санаса, 36,2% ана тілін өзге ұлт тіліне ауыстырған.

Соңғы халық санағының мәліметінде 15 жас және жоғары жастағы татарлардың 84,4% қазақ тілін ауызша түсінемін десе, соның 50,2% еркін оқи аламын, 42,6% еркін жаза аламын деп көрсеткен.

Күрдтер аймақ халқының 0,6 пайызын құрайды. Олар әсіресе Жамбыл облысында (1,3%) және Алматы облысында (0,7%) біршама шоғыр қоныстанған. Басым бөлігі ауылдық жерде 84,7%, қалған бөлігі 15,3% қалада тұрады. Аймақтағы күрдтердің 89,4% өз этносының тілін ана тілім деп санаса, 10,6% ана тілін өзге тілге ауыстырған.

15 жас және адам жоғары жастағы күрд азаматтарының 78,0 пайызы қазақ тілін ауызша түсінеді, оның 43,1% еркін оқи алса, 37,4% еркін жаза аламын деп көрсеткен санақ мәліметінде.

Украиндар – аймақ халқының 0,3 пайызын құрап, жалпы есепте тұрғындар ішіндегі үлесі жағынан тоғызыншы орынды алатын диаспора. Олардың жартысынан астамы, яғни 56,8% қалада, 43,2% ауылдық жерде қоныстанған. Украиндар да немістер мен белорустар, кәрістер сияқты өз ана тілін жоғалтып, өзге ұлт тіліне қарай біршама ауыса бастағандар қатарына жатады. Мысалы, аймақтағы украин диаспорасының небәрі 33,9% ғана өз ұлтының тілін ана тілім деп санаса, 66,1% өзге тілді (басым бөлігі орыс тілін) ана тілім деп есептейді.

Санақ мәліметіне сүйенсек, украиндықтардың ішіндегі (15 жас және адам жоғары жастағы) қазақ тілін ауызша түсінетіні 40,7% болса, соның 10,2% еркін оқи аламын, 7,5% еркін жаза аламын деп көрсетеді. Осы жастағы украиндардың орыс тілін меңгеруіне келсек, олардың орыс тілін ауызша түсінетіні – 98,1%, оның ішінде еркін оқи алатыны – 97,0%, еркін жаза алатыны – 95,7% екен.

Аймақтағы этнолингвистикалық жағдаят шеңберінде қамтылып өтілуге тиісті мәселелердің біріне ана тілін және екінші тілді білу деңгейлерін қарастыру жатады. Өз ұлтының тілін меңгеру – бұл ұлттық сана-сезімнің өсу деңгейін көрсетеді және әрбір адамның қасиетті борышы. Ал өзге тілді меңгеру күнделікті өмірде қолдану – әлеуметтік қажеттілік, өмір шындығы.

Оңтүстік Қазақстан аймағындағы этнос тілдерінің меңгерілуі әралуан. Жалпы алғанда мынадай: өз ұлтының тілін ана тілім деп санайтындар барлық тұрғындардың 96,8% құрайды. Ал басқа ұлттың тілін ана тілім деп санайтындар – 3,2%.

Облыста өз ұлтының тілін ана тілім деп санап, оны меңгеруге барынша ден қойған этностарға қазақтар мен орыстардың басқа этностар ішінен: өзбектерді (97,0%), түріктерді (93,6%), күрдтерді (89,4%), ұйғырларды (83,3%), т.б. айтуға болады.

Аймақта ана тілін ауыстырып, өзге тілге біршама көше бастаған бірнеше диаспора өкілдері бар. Олар көбіне аз санды болып келетін қырым татарлары, еврейлер, мариелер, хакастар, тувалықтар т.б. олар 100% өзге тілді ана тілім деп санайды. Сол сияқты аймаққа қарайтын төрт облыстағы кейбір көп санды болып келетін этностар да, шамамен жартысынан астамы, өз ана тілін жоғалтып, өзге тілді ана тілін деп санайды. Олар: белорустар (72,4), украиндар (67,3%), немістер (66,0%), поляктар (58,0%) т.б.

Міне, осы және басқа да жағдайлар мен әралуан факторлар елімізде тіл саясатын дұрыс бағытта жүргізуге, елде және оның аймақтарында қалыптасқан тілдік ахуалға нақтылы әлеуметтік лингвистикалық талдау жүргізуді, сипаттама, баға беруді керек етеді. Бұл өз кезегінде халықтың тілдік бағыт-бағдарын дұрыс анықтауда, әсіресе мемлекеттік тілдік қоғам өміріне енуі, меңгеруі, оқылуы, қажеттіліктің пайда болуы не болмауы т.б. мәселелеріне, сондай-ақ халықтың орыс және ағылшын тілдерін меңгеру деңгейі халықтың сұранысы, олардың мемлекеттік тілді дамытудағы орны мен ролін анықтауға жәрдемдеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Алматы облысы. 2009 жылғы Қазақстан Республикасы халқының Ұлттық санағының қорытындылары. 2-том. Статистикалық жинақ. / Редакциясын басқарған Ә.А. Смайылов/ Астана, 2011. -162 бет.
2. Оңтүстік Қазақстан облысы. 2009 жылғы Қазақстан Республикасы халқының Ұлттық санағының қорытындылары. 2-том. Статистикалық жинақ./ Редакциясын басқарған Ә.А. Смайылов/ Астана, 2011. -150 бет.
3. Жамбыл облысы. 2009 жылғы Қазақстан Республикасы халқының Ұлттық санағының қорытындылары. 2-том. Статистикалық жинақ. / Редакциясын басқарған Ә.А. Смайылов/ Астана, 2011. -132 бет.
4. Қызылорда облысы. 2009 жылғы Қазақстан Республикасы халқының Ұлттық санағының қорытындылары. 2-том. Статистикалық жинақ. / Редакциясын басқарған Ә.А. Смайылов/ Астана, 2011. -108 бет.
5. А.Абасилов Алматы облысындағы тілдік ахуал (әлеуметтік және аналитикалық зерттеу) – Алматы: мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012.
6. Айталы А. Смена алфавита не только фонетическая, но и большая политическая проблема //Деловая неделя. - 2013. - 29 марта.

А.М. Абасилов, ф.ғ.к., Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің қауымдастырған профессоры